

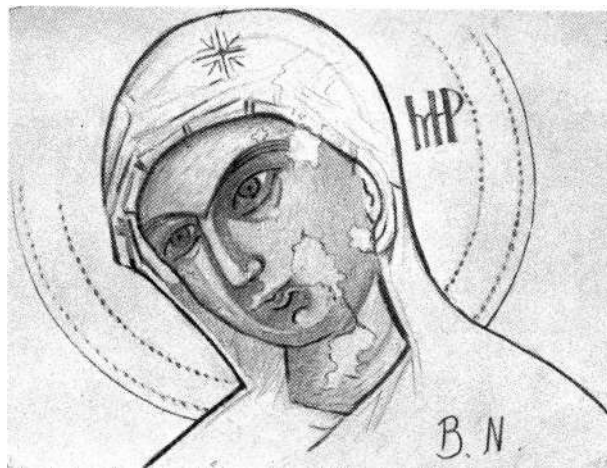
NOVOSTI IZ LOMNICE

QUELQUES NOUVELLES DONNEES DE LOMNICA

1. Slika Blagovijesti na carskim dverima nije Longinov rad. Crkva Lomnica u Šekovićima blizu Vlasenice podignuta je nešto prije 1578 godine, kad se prviput spominje. Njezin ikonostas radio je tada poznati slikar Longin, nekako oko istog vremena, a njezin živopis završen je 1608 godine.¹ Nije se dosad moglo utvrditi da li su i »Blagovijesti« na carskim dverima iste crkve Longinov rad.

*

Boraveći ovoga ljeta (1953) više dana sa ekipom za kopiranje i čišćenje fresaka u crkvi Lomnici, imao sam prilike da posvetim više vremena nego ranije ikonostasu te crkve za koji se zna prema zapisu da ga je radio slikar Longin.³ Zapis koji se nalazio na carskim ikonama bio je potpun i lijepo čitljiv još 1947 kada sam ga zadnji put čitao; danas je, osim nekoliko slova, potpuno uništen. Kako se to dogodilo, i kad, nije mi poznato. Zanimale su me na ikonostasu prvenstveno carske dveri i slika Blagovijesti na njima. Ponekad mi se ranije činilo da je i njih radio Longin, no danas mogu lako dokazati da su Blagovijesti djelo drugog slikara koji je radio i raspetog Hrista na velikom krstu uvrh ikonostasa, te Bogorodicu i sv. Jovana s obe strane krsta kao posebne figure. Studirao sam danima i Longinove slike⁴ i Blagovijesti na dverima, te one slike uvrh ikonostasa i utvrdio sljedeća: Longin je prvenstveno slikar na tablama ili, kako mi danas običajemo kazati, ikonopi-

Sl. 1 Bogorodica sa slike »Blagovijesti«, nepoznatog slikara XVII v. na carskim dverima u Lomnici (crtež. N. Bahrijarevića)

sac, za razliku od zografa (slikar zidnih slika). Sudeći po njegovim radovima u Lomnici (kad se gledaju u originalu, a ne po fotosnimcima), on dotada vjerovatno nije radio freske, jer na njegovim ikonama nema traga koji bi upućivao na to). On modeluje lica, ruke i noge svojih figura i velikih i najmanjih dotle da mu se crtež često gubi i ostaju gotovo stalno i previše izmodelovane plohe, ponekad naduvane sa neobičnom mekoćom kontura, dobivajući tako neki Leonardov sfumato. Longinova kontura je mirna: nije virtuozna. Oči kod njegovih figura redovno su malene, okruglaste i izbuljene. To su glavne karakteristike Longinovih radova u Lomnici, ali u poređenju sa drugim slikarima njegovog i kasnijeg vremena možemo navesti i to da je njegova paleta vrlo bogata. Na njoj se redaju: pravo zlato, bijela boja, žuti oker, tamni oker, auripigment, crveni oker, pravi cinober velike vatre, roza boja, plava, nalik na naše pariko plavilo, ljubičasta tamna, ljubičasta svijetla, zelena (bardaramon, bakar. acetat) i crna. Dakle, za ikonopisca rijetko bogata paleta. Ima još sitnijih karakteristika ovog našeg velikog lomničkog

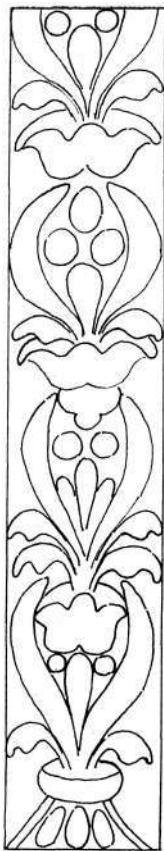
¹ Filipović-Mazalić: Crkva Lomnica u Bosni, Spom. S. A. N. CI. 1951.

² Ekipa pod mojim rukovodstvom bila je upućena od Zem. zavoda za zaštitu spom. kult. BiH. u Sarajevu, a sastojala se od još dva člana Zavoda i tri učenika Škole za primjenjenu umjetnost u Sarajevu.

³ Filipović-Mazalić: nav. dj.

⁴ Od Longinovih slika nalaze se danas u crkvi na ikonostasu: dvije velike pnijestone ikone, četiri ikone velikih praznika, četiri ikone proroka i Nedremljivo oko iznad carskih dveri; u ostavi: tri ikone velikih praznika i jedna ikona s prorokom (gotovo uništena); u muzeju Srpsko prav. crkv. opštine u Sarajevu, privremeno dvije ikone (sv. Đorđa i sv. Dimitrija).

slikara (modelovanje draperija u priličnoj mjeri, anatomija figura, češća upotreba kufskog pisma na završetku zapisa i dr.), no ovdje nam to nije potrebno. Drugi slikar, koji je radio Blagovijesti i one slike uvrh ikonostasa, nema ništa zajedničko sa radom Longina. On je bio, kako se čini, uglavnom zograf za razliku od Longina i unio je u svoje slike koje imamo u crkvi očuvane čistu tehniku zidnog slikarstva u minijaturi, mislim način izražavanja. On malo modeluje svoja lica prema Longinu. Ona su izražena, uglavnom, jakim linijom (sl. 1). Forma očiju kod ovoga slikara je razvučena, košpičasta. Njegova kontura je upravo virtuozna, povučena velikom vještinom i znanjem. Odijela malo modeluje. Crvenu tuniku arhandela u slici Blagovijesti ostavio je samo obojenu bez ikakvog modelovanja. Ne upotrebljava kufsko pismo, a koristi se malo zlatom. Njegova crvena boja je ugasitocrvena (nije cinober), a zelena mu je isto tako, zagasita, (nije bardaramon). Paleta mu je vrlo siromašna: bijela, crna, zelena, crvena, auripigment i neki crvenkasti oker, koji ide na ljubičasto. Okviri njegovih slika su bogata drvorezbarija na istoj dasci, dok su slike Longinove sačuvale samo njegov jednostavni okvir izrađen također u istoj dasci na kojoj je i slika izvedena. Dakle, sve u svemu, možemo zaključiti da slikar Blagovijesti i onih slika uvrh ikonostasa nije Longin.

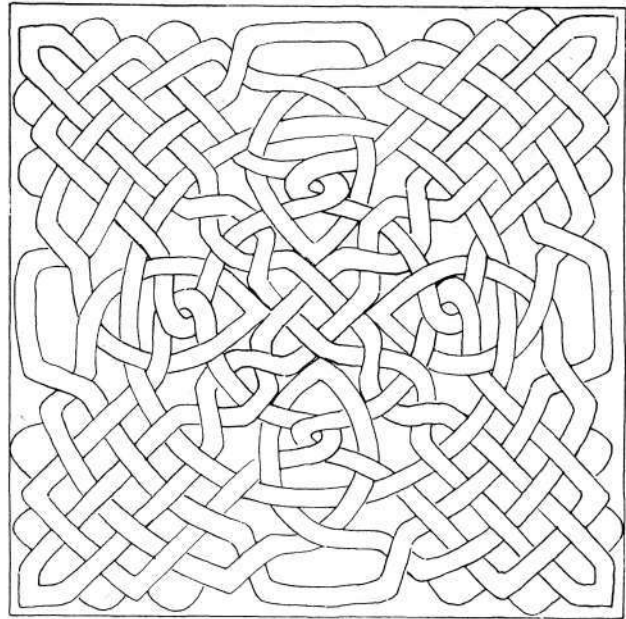

Sl. 2 Drvorezbareni ornamenat XVII v. sa carskih dveri u crkvi Lomnici

2. Carske dveri i raspeće uvrh ikonostasa. U XVI vijeku pod uticajem velike građevinske epohe Husrefebgove poprimala je u Bosni i Hercegovini i srpska umjetnost elemente islamske umjetnosti koji se naročito zapažaju na crkvenim građevinama toga vremena (Ozren, Tamna, Papraća, Lomnica, Mošćanica i dr.), a i na predmetima umjetnog obrta. Kasnije, već od polovine XVII vijeka, taj uticaj pomalo jenjava, svakako opet pod uticajem majstora, slikara i građevinara koji su dolazili iz Srbije i Makedonije, noseći sobom tradicije srpske srednjovjekovne umjetnosti i savremena dostignuća. Carske dveri u crkvi Lomnici i raspeće uvrh ikonostasa pripadaju tome periodu. Oni su po vremenu mlađi od Longinovih slika za 70–100 godina. Dok na jednom krilu carskih dveri XVI vijeka, koje se sad nalaze u Muzeju Stare crkve u Sarajevu, luk okvira nad Bogorodicom i Arhandelom pokazuje tipičan oblik islamskih lukova, dotle toga ovdje nema, ali motiv plastične biljne dekoracije sa carskih dveri XVII vijeka koje se također nalaze u istom muzeju, naći ćemo i na ovim našim dverima u Lomnici (sl. 2). Dok tamo Bogorodica ima pod maforijem mjesto grčke kape talijanski veo, ovdje ga nema. Biljni ornamenat drvorezbarije, koji dominira na dekoru lomničkih dveri, velikog krsta i slika navrh ikonostasa potpuno se razlikuje od dekora onoga krila sarajevskih dveri XVI vijeka. On pripada novijem vremenu i uticaj u makedonskih radnika, vjerovatno već drugoj polovini XVII vijeka, kad je zbog nekih razloga jedan dio lomničkog ikonostasa morao da se zamijeni. Na dverima ima i jedan drvorezbareni motiv često upotrebljavan u rukopisima i štampanim knjigama XVI–XVII vijeka, rađenim izvan Bosne i Hercegovine (sl. 3), a na drvorezbarenim okvirima onih slika uvrh ikonostasa upotrebljen je obilno među ostalim i motiv gužve (tordiranog užeta), česta pojava u našoj crkvenoj drvorezbarskoj umjetnosti 17 vijeka.

3. Današnji portal crkve Lomnice nije prvobitni. Pretražujući podzidove crkvenog dvorišta, potoka i mlinskog jaza ispod crkve našao sam pored drugih starijih građevinskih fragmenata i jednu otrošenu glavicu stupca, koja me odmah zainteresovala. Kad sam je uporedio sa glavicama današnjih stupaca portala i doprozornika, ustanovio sam, prvo, da se ona sasvim razlikuje od onih, iako je stilski ista, a drugo, da je napravljena od druge vrste zelenog pješčara, i to krupnijeg zrna slabije konsistencije i toplije boje, dočim je današnji portal kao i prozorski okviri napravljen od zelenog pješčara hladnije boje, gušće konsistencije, sitnijeg zrna. Tvrdi je po svemu od onoga. Pregledajući pažljivije portal, ustanovio sam da su stope stupaca napravljene od istog materijala kao što i glavica stupa koju sam našao kraj potoka. One su i iste tople zelene boje i otrošene, dočim su stupci portala sa današnjim glavi-

Sl. 3 Drvorezbareni ornamenat XVII v. sa carskih dveri u crkvi Lomnici

cama i predobro očuvani, glatkih oštih ivica. Zaključak je jasan: današnji portal je novijeg vremena. Može li se njegov postanak vezati vremenski i za popravak ikonostasa? Napominjem da je dr. Filipović, proučavajući prošlost ove crkve ustanovio da je ona bila potkraj sedamnaestog ili na početku osamnaestog vijeka potpuno napuštena (vjerovatno u vezi s invazijom Princa Eugena 1697) te je istom 1705 nanovo otvorena, a dotle je okolni narod bilo kršćanski, bilo muslimanski, mogao da iz napuštene crkve raznese dobro tesani kamen portala i prozora, tako da su se morali ponovnim otvaranjem crkve obnavljati.⁵

4. Longin je zapisao godinu svog rada na lomničkom ikonostasu. Nad carskim dverima u crkvi sačuvan je Longinov luk sa nekom posvetom Bogorodici i sa strana luka male slike cara Davida i, možda, cara Solomuna, a iznad njih slika »nedremljivog oka«

(НЕДРЕМЛИВОЕ ОКО),

kome one i pripadaju. Na slici je prikazan mali Isus kako spava na jastuku, dok ga Bogorodica budno čuva s mahalicom u ruci, a jedan anđeo prikazuje instrumente muka Isusovih. Slika nosi sve karakteristike Longinovog rada počev od modelovanja lica do upotrebe njegove bogate skale boja. Između glave Isusa i nogu Bogorodice ima, dosad nezapažen lijep i zlatnim slovima izveden zapis no nažalost oštećen: »Ljeto« i dalje fragmenti brojki (sl. 4). Prva brojka je nesumnjivo bila 3 sa oznakom hiljade, druga po svoj prilici II, a treća vjerovatno S. One se po ostacima mogu najbolje rekonstruisati. Prema tome, dobili bismo go-

dinu 7086, što odgovara po našem računanju godina 1578 n. e., a to bi bila godina kad se crkva inače prviput spominje.

5. Stanje restauriranih Longinovih ikona. Ja sam predlagao ranije, još 1938 godine, da se Longinove ikone prenesu u neki crkveni muzej, a i nedavno, da se one ikone iz lomničke crkve koje su bile na konzervaciji i restauraciji u Beogradu ne prenose više u crkvu već dadnu u neki crkveni muzej, a da se za crkvu naprave nove ikone. Poznato je svakom restauratoru da drvo radi dok postoji, a i materijal na njemu se mijenja prema tome. Vlažne ikone iz ove crkve koja je inače vrlo vlažna odnesene su u Beograd gdje su se isušile. Otpali dijelovi zamijenjeni su kitom. Slike su vraćene opet u vlažne prostorije crkve i drvo je počelo da prima vlagu bez obzira na konzervaciju. To najbolje pokazuju krakelure na velikim ikonama i odvajanje kita od originala, sad u maloj mjeri, no kasnije će biti toga u velikoj. Isti je slučaj i sa nekim ikonama Stare crkve u Sarajevu koje su također konzervirane u Beogradu. Restaurator tu ne snosi svu krivicu. Držim da u slučaju Longinovih ikona, kad su se već morale vraćati na svoje mjesto u vlažnu crkvu, nije trebalo otpale dijelove zamijeniti kitom već samo izvršiti konzervaciju onoga što je još bilo na njima. Tako bi se sačuvao i vidljiv temelj na kom je slikar radio i način kako je nastojao da se grund drži za dasku. Longin je na manjim slikama ostavio glatku dasku, što je bila greška, s kasnijim posljedicama (odljuskavanje boje).

6. Čišćenje zidnih slika. Ustanovio sam još ranije (1947 i 1951) da je jedan dio zidnih slikarija na zapadnom zidu naosa u vrijeme dok

⁵ Filipović-Mazalić: nav. dj. str. 134.

Sl. 4 Longinov zapis godine na slici »Nedremljivog oka« u crkvi Lomnici

crkva nije imala krova pokriven naplavinom praha pepela (od izgorjenog krova) i sedre. Naplavinu je nanijela kišnica koja je prolazila kroz svodove, a to naročito svršetkom prošlog rata i nešto kasnije. Inače je crkva i prije 1823 bila bez krova, jer je te godine nanovo pokrivena.⁶ Sloj nanosa bio je negdje tanji, 1–2 mm negdje deblji 3–4 mm. Na debljim mjestima gdje se vlaga dulje vremena zadržavala freska se odluskala; no taj slučaj je rjeđi i zauzeo je vrlo male plohe koje izgledu slika ne nanose bitne štete. Ustanovio sam također već ranije da boja pozadine slika (sivocrno) nije nanesena al-fresco već al-seko ili temperom. Ta boja možda je dobijena miješanjem crne i kreča ili crne i bijele, ali je najvjerojatnije to bio indigo koji je pocrnio. Svakako je fakat da je ta boja u toku stoljeća zbog nepoznatog razloga izgubila molekularnu povezanost, postala na površini mrvičava i neotporna prema svakoj tekućini. Ona se čak skida i suhom krpom lakim pritiskom, ali samo na površini.

Naš zavod je odlučio da ove godine izvrši probno čišćenje fresaka na spomenutom zidu. U vidu su bile slikarije najdonje zone na kojima se nije skoro ništa vidjelo. Te slikarije bile su pridnu oštećene mehaničkim putem kao i sve ostale u crkvi, prvenstveno pripaljivanjem svijeća uz njih i trljanjem seoskim gunjevima kad je crkva puna svijeta. Tu su otpadali i dijelovi zida i popravljani gipsom, malterom pa i cementom.

Čišćenje je vršeno na sljedeći način: dijelovi slike očistili bi se lagano suhom mekanom kupom, a zatim bi se krpicama, umočenim u odležanu vodu i iscijeđenim, otirala ploha po ploha slike u veličini od popriliči jedan dm.² Nanos se odmah skidao. Ispod njega se pojavljivala slikarija posve očuvana u gornjim dijelovima, što bi značilo da je spomenuti zid bio preplavljen nanosom i u davna vremena dok je slikarija bila u dobrom stanju. Freske su pokazivale na površini lagan sjaj, što je karakteristična pojava na dobro provedenoj tehnici slikanja al-fresco. Kad je tako očišćen jedan veći dio freske, ostavila bi se ona na promaji 24 sata. Iza toga bi se vršilo na isti način pažljivo detaljno

čišćenje na još manjim ploham. Na mjestima gdje je nanos bio tvrdokorniji upotrebila se voda s dodatkom 5% alkohola i nakon toga očišćeni dio odmah otrhan kupicom namočenom u čistoj vodi i dobro ocijeđenom. Pozadina slika, ona crnosiva boja nije uopšte dirana zbog njezinog lošeg stanja. Na gornji način očišćeno je za trinaest dana oko 8 m² zida na kome su se pojavile u punom sjaju neslućeno lijepe sljedeće slike: Arhanđeli sa Isusom u medaljonu ("СЪВОРЪ АРХАНЂЕЛСКИ sv. Anastazija стасна) i car Konstantin i carica Jelena. Zapaža se na očišćenim slikama da su njihovi donji dijelovi za nijansu tamniji što dolazi od duljeg i intenzivnijeg djelovanja zapaljenih svijeća, tj. od čađi koju mi nismo ovoga puta dirali.

7. Kopiranje fresaka. Kako su freske u nekim našim crkvama u vrlo lošem stanju (Dobrun, Ozren, Trijebanj i dr.), biće potrebno da se kopiraju dok nisu sasvim propale, a isto tako i one najbolje po raznim crkvama. Za kopiranje je potrebno imati i dobre majstore jer je to naročit posao. Zato je Zavod ove godine pokušao kopiranje fresaka u Lomnici s najboljim đacima škole za primjenjenu umjetnost u Sarajevu koji su se uspješno bavili kopiranjem već u školi. Na kopiranje bili su zaposleni učenici Bahtijarević Nihad, Aleksić Boro i Začinović Jusuf po preporuci uprave škole, a pod mojim rukovodstvom. Kopiranje je izvedeno tempera bojama po receptu profesora Sumerekera, našeg poznatog tehnologa, na Lompak-papiru koji je grundiran najprije sa 5%-tnom otopinom kožnog tutkala, a zatim prevučen sa dva premaza tutkalne emulzije s malim dodatkom lannenog firnisa. Kao vezno sredstvo služio je suhi, tehnički žumanjak, kvašen u destiliranoj vodi sa pola procenta karbolne kiseline. Učenici su dobili u zadatak kopiranje lakših i težih detalja fresaka u narteksu u veličini 60 : 70 cm. Radilo se u vrijeme najboljeg prirodnog osvjetljenja u crkvi, i to od 8.30–12.30h i od 16–18h. Učenici su trebali dva do tri dana dok su ušli u suštinu zadatka (prvi put su vidjeli originalnu fresku), a onda je posao išao lako. Kopiranje je potpuno uspjele. Kopirani su dopojasno sv. Antonije, Isus i arhanđel Mihajlo. Osjećala se na kopijama patina stoljeća i sve neće koje su originalni pretrpjeli do danas.

Naš Zavod će nastojati dalje da se spomenuti učenici usavrše u samostalnom radu na kopiranju.

8. Zapis iz 1612 godine. Na freski sv. Dorda koja se nalazi u timpanonu nad ulaznim vratima u crkvu (patron crkve) u donjem lijevom uglu ima sljedeći zapis koji je, čini mi se, ostao dosad nezapažen i neobjavljen: " ЗНА(ТНЄ) КАДА ДОДА(Є) ІЕР(О)МОИДУХЪ БА.НѢ ПАВЛЕ ПИВАЦ 1612 МѢСЦА НОЕМРА ДЕНЬ 29"

⁶ Filipović-Mazalić: nav. dj. str. 136.

9. Današnje stanje fresaka i njihova zaštita. Prema onome stanju, kakvo smo zatekli u crkvi 1938 dr. M. Filipović i ja, zidne slikarije su pretrpjele do danas priličnu izmjenu na svoju štetu. Danas izgleda stanje uglavnom ovako: čitav sjeverni zid crkve od uključivo nartekse pa do prozora u naosu i nešto preko njega u pravcu oltara, stajao je dugo godina zasut mokrom zemljom koja se, prije nego je podignut sa sjeverne strane crkve zaštitni zid, sručila sa strmog brda na crkvu sve do vrh prozora, usljed čega su sve freske na tom zidu gotovo upropaštene, jer je vlaga probila i kroz njih, zbog čega se i boja odljuska, a otpali su i gornji slojevi maltera. To se pojačalo i na svršetku prošlog rata, kad je crkva ostala bez krova.

U nartekse su oštećeni odranije donji dijelovi svih fresaka do pojasa figura usljed pripaljivanja svijeća uz same slike, trljanja seoskim gunjevima i udaranja eksera po freskama za vješanje drugih slika po zidu. Novija šteta vidi se na svodu na sve četiri strane gdje je usljed prokisanja otpao malter u veličini po jednu podlanicu, dok je sjeveroistočni ugao naplavljen prahom pepela i sedre, koji je kišnica snijela kroz svod. Slika iz legende o sv. Đorđu (čupanje klijesitima) oštećena je većim dijelom od vlage, zatim prorok Zaharija u svom donjem dijelu i lijeva strana slike »Isus izliječi bogalja«.

U naosu pored ranijih oštećenja zapadni zid, od druge zone pa naviše sve do svoda, najvećim dijelom je zasut nanosom praha pepela i sedre koji je, kao i u nartekse, kišnica staložila po slikama. Naročito je stradala od toga desna strana velike kompozicije »Smrt Bogorodičina«. Na isti način stradala su u gornjim dijelovima oba zapadna pilastra sa svojim slikama. U uglu što ga čini južni zid i istočni pilaster oštećene su freske u velikoj mjeri ranijim zamazivanjem manjih šteta. Valja napomenuti da su inače u naosu sve slikarije u gornjim zonama, a naročito po svodu vrlo počadale.

U oltarskoj prostoriji je isti slučaj, samo je pojačan u velikoj mjeri tim što je u oltaru ranijih vremena ložena peć, čiji solunar nije bio izveden napolje, nego se dim razilazio po cijeloj prostoriji. Od prokisanja svoda potpuno je oštećena velika

slika Bogorodice, u konhi, jer je limeni krov nad njom sav šupalj, što smo tek ustanovili.

Zapis o slikanju crkve koji se nalazi iznad ulaza iz naosa u nartekse pretrpio je također veću štetu prema stanju od 1938. Tada se zapis mogao u cjelini pročitati, a danas mu manjka u petom šestom i sedmom redu polovina riječi s desne strane. Razlog je tome što su slova ispisana na suhu podlogu slabom krečnom bojom ili slabom temperom i usljed vlage izgubila im je boja molekularnu povezanost, izmrvičila se skoro svuda i otpada pri svakom čišćenju, što znači da se zapis može očistiti tako, ako se očisti samo podloga oko slova koja je nanesena al-fresco i odlično se drži, pa da se zatim slova fiksiraju (bijeli šelak otopljen u alkoholu).

Da se zaštiti ovaj u našoj Republici jedinstveni spomenik kulture, potrebno je mnogo i stalno raditi. Crkvene vlasti su potpuno zanemarile ovaj divni spomenik crkvene umjetnosti. Narodne vlasti istom su sad uvidjele da same treba o njemu da vode svu brigu. Crkva je dobila već ranije novi krov, pokriće se uskoro i apsida, izvedena je restauracija starog konaka, u kom se sad nalazi muzej NOB-e onoga kraja, i otpočeto je čišćenje i kopiranje zidnih slikarija. Zavod će nastaviti dalje započeti posao i to sve postepeno, a za to će trebati više godina, no prvenstveno će trebati provesti drenažu terena sa sjeverne strane crkve, jer otuda dolazi najviše mokrine u zidove. Isti je slučaj i sa konakom. Da se odstrani vlaga koja vlada u crkvi, treba svi prozori da budu stalno otvoreni u sušna vremena, a polovično zimi i u vlažno doba. Na prozorima treba da stalno stoje žičane mrežice da se spriječi ulazak slijepim miševima kojih je ogroman broj u onom kraju. U unutrašnjosti crkve treba povaditi sve eksere zabijene u slikarije, zakitati šuplja mjesta i popraviti oštećene zidove. Na koncu će biti potrebno zamijeniti sadanji krovni pokrivač od crijepa, pokrivačem od hrastovog klisa kakav je oduvijek bio na crkvi. Da li će se tom prilikom izbaciti kupola izvan krova koja je u tursko vrijeme bila njim sakrivena, o tom se mora posebno raspravljati. Svakako će se morati, da bi se konzervacija uspješno provela, smanjiti bogosluženje u njoj na najmanju mjeru.

RÉSUMÉ

Ce sont quelques données inconnues éclairant le passé de l'église de l'ancien couvent de Lomnica (Lovnica) ; on y décrit le travail pour conserver et copier les fresques de l'église datant de 1608.

L'auteur établit par une examination attentive que le tableau d'Annonciation des portes principales de l'autel n'appartient pas au 16ème mais bien au 17ème siècle et que c'est l'oeuvre d'un maître inconnu qui fit aussi la croix à

crucifixion au-dessus de l'iconostase. L'auteur constata aussi que le portail actuel de l'église n'est pas l'original mais qu'il appartient à une époque postérieure.

En examinant l'iconostase, il y trouva notée l'année 1578 quand Longin, un peintre connu du 16ème siècle, fit l'iconostase primordial. L'auteur publie, en outre, une inscription de l'église de 1612, inconnue jusqu'à présent dans la littérature.